

VRAE RONDOM DIE BELLUM JUSTUM

1. Inleiding

In 'n nuwe situasie met nuwe (oorlogs)probleme is dit volkome begryplik dat die tradisionele visie op die „bellum justum” (regverdigte oorlog) bevraagteken sou word. Terwyl H. Bavinck nog in 1914, vóór die gebruik van die eerste waterstofbom, rustig kon skrywe dat „de christelike etiek laat dus inderdaad geen andere conclusie toe dan deze, dat er goede en rechtvaardige oorlogen *kunnen* zijn”,¹ is 'n ander gereformeerde teoloog — Verkuyl — tans van mening dat „de leer van de rechtvaardige oorlog tot op de draad versleten is en radicaal herzien moet worden”.² Prof. Strijd meen dan ook dat „de theorie van de ‚rechtvaardige oorlog’ blijkt als irreëel gedachtenspinsel terzijde te moeten worden gesteld”,³ terwyl De Graaf betoog dat hierdie gedagte van die bellum justum „te onzaliger ure” uit die heidendom oorgeneem is.⁴ Hierdie stemme klink egter nie alleen op uit die kring van die (Christen) pasifisme nie, maar ook uit die kring van die (Christen) „militarisme”. Patijn skryf dat vandat die onbeperkte oorlog moontlik geword het, is „de oude constructie van de „justum bellum” ondermijnd. Wij zullen dus bepaalde klassieke concepties van de christelike etiek in het atoomtijdperk opnieuw moeten gaan doordenken”.⁵ Barth aanvaar die bellum justum maar noem dat „tatsächlich die allermeisten Kriegsgründe unzulänglich und falsch sind...”.⁶

Vroeë kerk

Dit is egter moeilik om hierdie problematiek enigins te begryp los van die historiese agtergrond om. Vandaar die volgende summere historiese skets.

'n Studie van die beskouing in die vroeë kerk lei tot die volgende siening:

i. Dit is simplifikasionisties om die standpunt van die vroeë kerk onder een noemer te bring en wel as: radikale pasifisme (veral met 'n beroep op Tertullianus en Orignes), maar dit is wél korrek om te beweer dat die *hoofmotief* in hierdie periode pasifisties was.⁷

ii. Naas die pasifistiese hoofmotief was daar altyd 'n militaristiese *newemotief*, as gevolg waarvan die uitsprake van die kerkvaders in hierdie periode soms 'n dialekties-dualistiese karakter vertoon (vgl. Tertullianus).

iii. By 'n beoordeling van hierdie periode moet die politieke en historiese situasie (Pax Romana, toestande in die leër) wel deeglik verdiskonteer word. 'n Onsituatiewe en ongenuanseerde beoordeling is hier eensydig en onkrities.

iv. Ook die kerkregtelike situasie moet in berekening gebring word: uitsprake van *kerkleiers* mag nie klakkeloos op rekening van

die hele kerk geplaas word nie.⁸ In hierdie verband lewer die Kerkordes van daardie tyd (Egiptiese, Siriese, Italiaanse) belangrike inligting — Christene wat by die leër aangesluit het, is geëkskommunikeer!⁹

Wending

Met die bekering van keiser Konstantyn tree die kerk egter 'n nuwe fase binne. 'n Enigsins radikale omwenteling voltrek hom nou, omdat die hoofmotief nou verskuif van pasifisme na militarisme, wat G. J. Heering dan in sy groot boek beskryf as die „sondeval van die Christendom”.¹⁰ Só sigbaar en radikaal is hierdie verskuiwing dat op die *Sinode van Arles* (314) besluit word dat hulle wat die wapens in vredestryd („in pace”) wegwerp, van die kommunie afgehou moet word. „The usual interpretation of the third canon of the Synod of Arles (A.D. 314) is that Christian soldiers were either to be excommunicated if they left the army, or at least that Christians would now freely undertake military service”. Dit loop ten slotte alles uit „op een totale omkeer in de houding van de christenheid teenover het krijgsbedrijf, wanneer Theodosius II in zijn *Codex* de bepaling opneemt, dat heidenen niet tot de krijgsdienst mogen worden toegelaten, en wanneer uiteindelyk door Justinianus I in een decreet van 519 of 520 wordt vastgesteld, dat de militairen verplicht zijn hun instemming te betuigen met de beslidenis van Chalcedon”.¹¹

Konklusie: „Niet door een doorbraak van de kracht van het evangelie, maar door het geweld van de wapenen van een overwinnend keizer kwam de nieuwe orde der dingen, de „vrede in de kerk” tot stand”.¹²

Augustinus en Aquinas

Mede onder druk van die politieke situasie van sy tyd lanseer *Augustinus* die gedagte van 'n *bellum justum* — al word die term self veel later deur *Isidorius van Sevilla* (560—626) geïntroduseer.¹³ *Augustinus* voorsien die kerk van 'n oorlogs doktrine, 'n doktrine met geldigheidsbetekenis tot vandag toe. In 'n neutedop saamgevat, kom sy standpunt op die volgende neer: „He neither seriously doubted the permissibility of war in itself, nor was he shocked by its intrinsic evil. A just war of aggression, however, must be carried out by authority of the prince, and must have both a just cause and a right intension”.¹⁴ („It should be remembered that Augustine himself sanctioned military force against the Donatist heretics in Africa”). Vir hom was die *regte motief* die belangrikste voorwaarde: dit was vir hom nie die ergste dat mense gedood sou word in 'n oorlog nie, maar dat oorlog gemaak word in 'n gees van haat en wraak; oorlog kan in „vrede” verander word deur die gees waarin dit gevoer word.”

Hierdie gedagtes bly geldend totdat die groot teoloog, *Thomas Aquinas*, dit nader ontleed en verder uitgewerk het — met soms

byna slaafse navolging van Augustinus: hy kwoteer hom soms sonder erkenning!" Opvallend is dit dat ons by Aquinas nou vier voorwaardes vir die *bellum justum* aantref. Met klem stel hy die voorwaarde van wettige gesag voorop; geen private persoon het daartoe die reg nie.²⁰ Tereg voeg dr. Tooke by: „By allowing the sovereign the ultimate power to make war, Aquinas, in his own political context, was admitting war between equals, that is war between cities and provinces as well as kingdoms”.²¹ Tweedens moet daar 'n juiste oorsaak wees, en Aquinas gee dan Augustinus se definisie daarvan:

„A just war is want to be described as one that avenges wrongs, when a nation or State has to be punished for refusing to make amends for the wrongs inflicted by its subjects, or to restore what it has seized unjustly”.²² Derdens moet daar 'n goeie intensie by die belligerendes aanwesig wees, „one securing peace, punishing evil-doers, and helping the good”.²³ Aquinas stel egter duidelik dat 'n goeie bedoeling nie genoegsaam is om 'n uitwendige daad goed te maak nie.²⁴ Vierdens, in verband met die juiste metode, meen hy dat „those warlike exercises which result in death or plunder are forbidden”²⁵ — en hy hou hom veral besig met die behandeling van hinderlae. Die opvallendste leemtes in die polemologie van Thomas is die volgende: hy behandel nie die vraagstuk van arbitrasie nie; hy bring dit nie in verband met die internasionale situasie maar beskou dit nasionaal, of regionaal, selfs lokaal;²⁶ hy onderskei geensins tussen verdedigings- en aanvalsoorlog, daarenteen regverdig hy laasgenoemde;²⁷ hy oorweeg nie die voor- en nadele verbonde aan 'n oorlog nie.²⁸ Van die skerpste kritiek wat Tooke lewer op die Aquiniaanse siening van die *bellum justum* is m.i. die volgende: „Aquinas did not consider the possibility of a war being just on both sides. From that point of view his answer was a collective and not an individual one, and he overlooked the individual justice which might rest on both sides. But his acceptance of the right of self-defence could mean that once the just had started to fight their unjust foes, than the latter could, as individuals without intention to kill, or as public representatives with intension to kill, justly defend themselves. If this is true it means that the just war theory disintegrates at the moment of attack . . .”.²⁹ Sy is dus van mening dat die regverdige-oorlog-teorie „operates up to the first moment of attack. Once the unjust side are in the position of defending themselves even they too are equally justified on grounds of the right of individual self-defence”.³⁰

Dit was eers ná Aquinas dat denkers opgekom het daarvoor dat oorlog slegs as laaste middel aangegryp mag word nadat alle ander metodes om oplossing gefaal het.³¹ Ook die Rooms-Katolieke prof. O'Brien meld dat die laat-skolastiek die grootste bydrae gelewer het vir die teorie oor die *jus in bello*, t.w. 'n noodsaaklike eweredigheid tussen middele en regverdige doeleindes, en die onskendbaarheid van die „non-combattanten”.³²

Na Aquinas het *Vitoria* (1480—1546) die volgende invloedryke bydrae aan die „oorlogsetiek” gelewer. „He accepted armed defence

of property, life, and honour as justifiable without question, but held that offensive war must fulfill the conditions of being declared by the right authority, being carried out in the right manner, and having a just cause. The occasion of such an offensive war — *bellum offensivum* — must be an injustice suffered, *injuria accepta*. Such a war should be the only and ultimate means of repressing the injustice, and there should be a proportion between the evils let loose by the war and the good one hopes to attain by it".³²

Grotius het 'n magistrale bydrae gelewer aan die internasionale regsweese, „but it might be said that his concern was equally war, for he saw the former primarily perhaps as a means of preventing, controlling, and breaking the inhuman forces behind the latter”.³³ Dit was 'n groot vooruitgang dat „in approaching the subject of war Grotius's chief aim was to limit warfare”.³⁴ Al het dit alreeds by Aquinas deurgeskemer dat „non-resistance is the essence of Christianity”,³⁵ is dit tog 'n nuwe geluid om Grotius te hoor beklemtoon dat, selfs al het iemand die reg tot 'n regverdigde oorlog, dit meer toegewyd is om van daardie regte afstand te doen, omdat dit in besonder vir Christene passend is om hulle lewens op te offer ter wille van die redding van ander. Sodoende volg hulle die volmaakte voorbeeld van Christus na wat sy lewe vir ons gegee het terwyl ons onwillig en vyandig was.³⁶

Die Reformatore (veral *Luther en Calvyn*) aanvaar 'n gereserveerde, gelimiteerde en geregverdigde oorlog. Zwingli openbaar meer pasifistiese neigings. Erasmus ag 'n oorlog tussen Christelike volke „broedermoord”, want „een christen is nauwer aan een christen verbonden dan een burger aan een burger”.³⁷

Dis begryplik dat die siening van die Reformatore ook hulle neerslag sou vind in die Belydenisskrifte van daardie tyd, vergelyk byvoorbeeld die Conf. Augustana art. 16, 39 Articles art. 36, Conf. Helv. post.³⁸

Atoomtyd

Tans het die hele diskussie rondom die *regverdigde oorlog*, om nie te sê: *oorlog*, in die brandpunt te staan gekom sedert die onnodige³⁹ neerwerping van die twee atoombomme op Hiroshima en Nagasaki, 6 en 9 Augustus 1945, nadat 'n Lutherse dominee die seën van die Here op die onderneming afgebid het,⁴⁰ maar waarmee nogtans in Nagasaki „het centrum van het Christendom in Japan vernietig werd”.⁴¹ Tereg skryf prof. Diepenhorst: „Het jaar 1945 betekende een insnijding in de bezinning op de oorlog”.⁴² Vredespous Johannes XXIII het met sy beroemde ensikliek „*Pacem in Terris*” (1963) 'n nuwe stimulans aan die vredesbesinning gelewer. Sy bekende uitspraak het aan die atoompasifisme — en daar is twee soorte: „geheelafskaffers”, én besitters-slegs-vir-dreiging — 'n nuwe vitaliteit besorg: „Daarom is het ondenkbaar, dat in ons atoomtijdperk de oorlog nog het geschikte middel zou kunnen zijn om de geschonden rechten te herstellen”.⁴³ In Nederland het die Hervormde Sinode opspraak gewek met sy radikale *nee!* teen die *gebruik* (nié die

besit van, al beteken *besit* ook *eventueel gebruik van*“) kernwapens (nié teen B en C wapens).“

Die vredestaak van die kerk word verder druk bespreek deur die *Wêreldraad van Kerke*, die *Praagse Vredeskongres* en talle ander regionale en internasionale vredesbeweginge. Eenstemmigheid in die (universele) kerk, waarvoor H. Bavinck al in 1914 gepleit het — „indien zij ten minste in deze zaak zich verenigden . . .“ —, is daar helaas (nog) nie. Onmiskenbaar dra meeste kerklike besluite vandag 'n sterk pasifistiese tendens, iets wat G. J. Heering sekerlik sou tipeer het as „die opstanding van die Christendom“. Het hierdie wending gekom as gevolg van die politiek (twee atombomme) of as gevolg van 'n beter verstaan van die evangeliese waarheid? Dippel oordeel: „Thans worden wij, na het van de Heer niet te hebben geaccepteerd, gedwongen door de omstandigheden van de geschiedenis, d.i. door de Heer van de geschiedenis (nl. dat die kerk gebring sal word waar hy nie wil wees nie — my invoeging, J.H.v.W.). Het argument dat wij op basis van het evangelie niet komen waar wij als christenen willen zijn, kan dus nimmer een doorslaand evangelisch argument zijn!“

Dit is egter baie opvallend hoedat verskillende skrywers vandag die voorwaardes van 'n *bellum justum* uitgebreid weergee, met weglating van sommige van die vier klassieke voorwaardes en byvoeging van geheel nuwes — waaroor later meer.

2. Eerste vrae

2.1 *Apriorisme*

Die eerste vraag wat sekerlik in verband met die oorlogsproblematiek gestel moet word, is nl. of 'n oorlog (nog) as 'n wettige *politieke* en *juridiese middel* ter beslegting van 'n geskil hanteer kan word, mede op grond van die (on)-etiese implikasies. Dus: die vraag na die *jus ad bellum*. En dan gaan dit nie eerstens dáárom dat 'n aantal etiese voorwaardes uitgesoek word waardeur 'n oorlog tog moreel en juridies geregverdig kan word nie, en dan nog normaliter áfteraf (hoe kan dit ook anders?), maar dan gaan dit dáárom of 'n oorlog *an sich*, *gesien sy aard*, *sy gevolge*, *sy eskalasiemoontlikhede*, *sy nie-diskriminatiewe werking* „bruikbaar“ is. Kan 'n oorlog werklik die „voortsetting van politiek“ wees, volgens Clausewitz se siening? Kan dit nog onverminderd beweer word van 'n *atoomoorlog*? Mag vele mense sommer *gedood* word as gevolg van dade van ander (meesal 'n groep), mense wat nie die doodsvonnis verdien nie? Dit is dikwels so dat in 'n oorlog „innocent and guilty are caught up in an almost anarchic chaos“.“ Inderdaad gaan dit in 'n oorlog om die ontmoeting van individuele en sosiale etiek, en dit is heeltemal begryplik dat Niebuhr en Dunn die pasifiste verwyf dat hulle 'n individuele etiek toepas op 'n sosiale probleem.“

Dit is naamlik 'n vraag of daar nie te gemaklik en ongenuanseerd geredeneer word vanuit die *O.T. oorloë*. Oorloë was tóé moontlik, op bevel van Góð, dus: ook nou. Eksegeties is dit 'n hoogs twyfel-

agtige redenasie.²² Pasifiste en militariste is dit hierin eens dat uit die hoogs uitsonderlike O.T. „heilige” oorloë en selfs ook uit die „wêreldse” oorloë daar geen normatiewe riglyne getrek kan word vir die hedendaagse oorlogsproblematiek nie, sonder om daarmee maar enigsins die O.T. as Godswoord te devalueer. Weliswaar verset die pasifiste hulle soms so heftig teen ’n oorlogsetiek, gebaseer op slegs die O.T., dat hulle (byna) ’n dualistiese (Marcionistiese) Skrifbeskouing en Godsbeeld daarop nahou.²³ Ook ten opsigte van Romeine 13, in verband met die owerheidsswaard, is daar vry algemene eestemtigheid dat Paulus hier handel oor ’n *intern-nasionale* situasie (polisionele-interpretasie) en nie oor ’n *intern-nasionale* situasie, dus om die verhouding owerheid: onderdaan, en nie: owerheid: owerheid nie.²⁴ ’n Owerheid wat die swaard sodanig hanteer dat hy nie meer aan die burger „wat goeddoen” (vs. 3) ’n „diaken van God” „ten goede” is nie (vs. 4), het daarmee sy diakenskap gediskwalifiseer en gedegradeer.

Wat was voorts die motiéf agter die gedagte van ’n *bellum justum*? Was die bedoeling werklik dat „de zin van die eerbiedwaardige doctrine van de rechtvaardige oorlog was niet de oorlog goed te praten, maar dit afschuwelijk kwaad zóver in te perken als het in deze eoon voor mogelijk werd gehouden. Oorlog moest tot verdedigen van een rechtvaardige zaak met geoorloofde middelen beperkt worden?”²⁵ By Augustinus en Aquinas was dit definitief nie (voluit) die geval nie, en veral by laasgenoemde het dit nie soseer om lmitasie as om ákseptasie gegaan. „It would seem that men should devote themselves to preventing and outlawing war rather than justifying it by unsatisfactory arguments. The “justification” may be looked on as a limitation, and to some extent it is. But it also accepts war . . .”²⁶

2.2 Regspraak

Hier is m.i. een van die grootste knelpunte in verband met die hele oorlogsvraagstuk. In haas elke oorlog beskuldig die een party die ander van onreg, omdat elkeen sý saak as reg beskou. Maar dit impliseer onherroeplik dat *elke party regter is in eie saak*, aangesien daar geen derde is wat (mag) regspraak nie. Pasifiste en militariste stem hiérin saam.²⁷ Tereg het Vitoria gesê: „*Princeps qui habet bellum iustum, fit iudex hostium*” (’n vors wat ’n regverdige oorlog voer, is daarmee regter van sy vyande).²⁸ En begryplik vra Erasmus: „*Cui non videtur causa sua iusta?*” (vir wie lyk sy eie saak nie altyd reg nie?).²⁹ (Vgl. Joh. 7 : 51.)

Die juris-polemoloog Röling betoog dan ook dat die *bellum justum* daartoe lei „dat beide partijen zich op het volkenrecht beriepen, en elkander beschuldigen van onrecht. Zolang een onpartijdig rechter, die door beide partijen als rechter wordt erkend, ontbreekt — en dus de rechtstoepassing in handen blijft van de twistende partijen — heeft de *bellum justum*-leer vooral de werking om de oorlog feller en harder te maken. De *bellum justum*-leer brengt immers mede, dat de tegenstander niet alleen vijand is, maar ook

schender van de wet, misdadiger".⁶⁰ In dieselfde trant skryf prof. Gollwitzer: „Der alte Begriff des gerechten Krieges in seiner früheren Form feierte nun Urständ mit all seinen Nachteilen: dem Kreuzzugs-Pharisäismus und Absolutismus der sich im Rechte fühlenden Seite (praktisch also beider Seiten), der Kriminalisierung des Gegners und der Barbarisierung der Kriegsführung".⁶¹ Kan dit van 'n owerheid — oligargie, demokrasie of outokrasie — in so 'n spanning-situasie ver wag word om 'n eties-verantwoorde besluit te neem, te meer in 'n eeu van kernwapens wat oomblikbeslissings vra? „Warfare, indeed, is the one situation in which the monarch or governing authority is least likely to be just and rational...".⁶²

Volkome tereg is Regout van mening dat die fundamentele vraag agter die regverdige-oorlog-teorie die vraag is na objektiewe reg en geregtigheid.⁶³

Geen wonder dat daar steeds sterker pleidoorie gelewer word vir 'n kragtiger funksionering van die Internasionale Hof van Justisie te Den Haag. Helaas is state „niet verplicht om zich aan de uitspraak van het Hof te onderwerpen, noch om hun geschillen door een scheidsgerecht tot oplossing te brengen".⁶⁴ Die algemene verwerping van Wêreldhof-uitspraak in verband met S.W.A. is in hierdie verband 'n sprekende voorbeeld.⁶⁵

2.3 Geregtigheid

Nog afgesien van die bestaan van so 'n objektiewe geregsinstansie, bestaan die vraag na die ware inhoud van geregtigheid. Wanneer is 'n saak *reg(verdig)*? Die kommunisme beskou dit nie as „reg en geregtigheid" dat daar kapitaliste op aarde leef nie, en omgekeerd is die wese en werk van die kommunisme vir die Weste verwyderd van die ware geregtigheid. Daarom is dit so voor die hand liggend: „oorlog kan ontstaan uit de botsing van rechtsopvattingen, die beide met oortuiging worden verdedigd. Het recht kan oorzaak zijn van de oorlog".⁶⁶ „In de loop der eeuwen veranderde de opvatting omtrent datgene, wat een staat als een hem toekomstend recht mocht beschouwen. Ook voor onze tijd is het belangrijk welke redenen een oorlog zou rechtvaardigen naar de gangbare opvattingen. Het niet betalen van een schuld zou niet een geldige reden zijn, onmenselijkheid, bijvoorbeeld onverdragelijke rassendiscriminatie, naar veler mening wel".⁶⁷

In hierdie verband kan die kerk 'n onmisbare bydrae lewer. Die grandiose profeet Jesaja het gespreek van „die werking van die geregtigheid wat vrede sal wees..." (32 : 17), en dan begryp ons dat daar, alleen al bloot formeel besien, veel waarheid steek in die humanistiesgetinte formule „Vrede deur reg". Die vraag is alleen maar: watter reg? Jesaja profeteer van die Messias wat sal kom as iemand wat nie sal regsprek na wat sy oë sien en oordeel na wat sy ore hoor nie, „maar aan die armes sal Hy in geregtigheid reg doen en die sagmoediges van die land met billikheid oordeel; maar Hy sal die aarde slaan met die roede van sy mond en met die asem van sy lippe die goddelose doodmaak" (11 : 4). Sosiale

geregtigheid? Ekonomiese geregtigheid? „In bijbelse zin betekenet geregtigheid immers niet, dat ik tot mijn recht komt, maar dat ik de ander tot zijn recht laat komen; en dat recht is dan niet een aanspraak op datgene wat die ander op formele of historische gronden toekomt, maar zijn aanspraak op de door God voor hem bedoelde leefbare, menswaardige existentie”.⁶¹ Tereg skryf De Gaay Fortman dat „recht is in het Oude Testament de orde, die beantwoordt aan het gebod Gods”.⁶² Wat ware geregtigheid ten diepste is, sien ons in die gestalte van Jesus, die Messias en Kurios — sy lewe, prediking en werk. Horisontale geregtigheid sonder vertikale geregtigheid is humanisme, maar omgekeerd is (slegs) vertikale geregtigheid sonder horisontale geregtigheid uiterste piëtisme, eintlik onmoontlik (Joh. 15 : 5).

Wat die geregtighedsvraag in hierdie verband kompliseer, en nie alleen ten opsigte van die vraag tót oorlog nie (jus ad bellum) maar ook ten aansien van die vraag na geregtigheid in die oorlog (jus in bello), is die vraag na die verband tussen *individuele* en *sosiale* geregtigheid. Word die individuele geregtigheid in 'n oorlogssituasie nie deur die sosiale geregtigheid nagenoeg opgeslurp in soverre as wat „onskuldiges” (vrouens, kinders, oues) saam met die eintlike „skuldiges” omgebring word nie? „The dilemma of justice is centred at the meeting point between individual and community or communities. In war these relations are most primitive and chaotic”.⁶³ En verder: „Indeed, the only justice possible in war is unequal, without good reason, arbitrary, clumsy, and a matter of chance as far as individuals or groups are concerned”.⁶⁴

2.4 Regverdiges

'n Oorlog opereer nie-diskriminerend met 'n swart-wit-skema. Onskuldiges en skuldiges aan beide kante word omgebring. En nogmaals staan ons voor die vraag na die sinvolle verbinding van individuele en sosiale etiek (resp. geregtigheid). Augustinus se standpunt is dat „in 'n regverdige oorlog veg die ander kant aan die kant van die sonde”,⁶⁵ maar so 'n uitspraak is te simplisties en optimisties om heeltemal waar — rég — te kan wees. Sonder twyfel sien Tooke die probleem goed raak met haar bewering dat in 'n oorlog „innocent and guilty (are) alike . . . caught up in an almost anarchic chaos . . . The impulse of self-defence in war can lead to disproportionate excess in that a man's legitimate desire to save his life or that of his family may lead him to annihilate other lives without discrimination”.⁶⁶

3. Vier voorwaardes

Nadat ons heel kursories enige vrae gestel het in verband met die bellum justum wat by Augustinus en Aquinas geen of slegs heel terloopse aandag ontvang het, en ook enige vraagtekens hier en daar geplaas het, wil ons nou graag die vier klassieke voorwaardes van naderby bekyk, veral dan in die lig van die huidige problematiek — weer eens kursories en probleemstellend.

3.1 *Legitima autoritas*

Aquinas het hierdie voorwaarde die swaarste laat weeg, maar Tooke het aangetoon — daarop het ons reeds die aandag gevestig — dat Aquinas hierdie argument self weer gerelativeer het deur die wettige gesagsinstansie so rekbaar voor te stel dat dit óf die van 'n stad, óf provinsie óf koninkryk kon wees." Daarmee is die vraag na die wettige gesagsdraer aan die orde gestel.

Tans lewer hierdie eerste voorwaarde nie meer soveel probleme op nie, of ... miskien tog wél. Want wie is die wettige gesag in Nederland, byvoorbeeld, in geval van 'n oorlog teen die kommunistiese lande? Die Nederlandse Regering of N.A.V.O.? En as dit dan moontlik is dat die gesag in sekere gevalle kan verskuif oor die nasionale grense heen om kontinentale afmetings aan te neem, waarom dan nie ook *mondiale* gesag nie? Dit impliseer: wetgewende, regssprekende en regshandhawende (polisioneel) gesag. Of word hiermee die weg gebaan vir die Bees van die Apokalips, soos Thielicke meen?^{7a}

3.2 *Justa causa*

Hier rys die reeds gestelde geregtigheidsvraag lewensgroot voor ons op. Wat is 'n „regte oorsaak“? — want wat vir die een party „reg“ is, is dit vir die teenparty meesal nié. Elke party veg gewoonlik aan die kant van die reg.

'n Groot leemte in die oorlogsdoktrines van die kerkvaders in hierdie verband is dat hulle geen verband gelê het tussen *oorsaak en gevolg* nie, hulle kon dit tóe nog „bekostig“, maar wie tans in sodanige onrelasionisme verval, verval in 'n absurde onrealisme. In 'n eeu van ABC-wapens is dit dwaasheid om die gevolg van die oorsaak los te maak en alleen vanuit die oorsaak te redeneer. Dit sou eweneens nie juis wees om die oorlogsvraagstuk slégs vanuit die (desastreuse) gevolge te bekyk, terwyl alle geregtigheid, vryheid, medemenslikheid ens. aan die duiwel uitgelewer word nie. *Alleen in onlosmaaklike samehang en samespel van oorsaak én gevolg kan ons hier 'n bevrydende oplossing vind.*

Daarom is dit wenslik dat ons 'n eventuele atoomoorlog in wese en werking en gevolge van naderby besien.

Dit word beweer dat die groot magte tans oor genoeg kernwapens beskik om die mensheid „meerdere male“ te dood,“ sommige deskundiges skat die hoeveelheid „genoeg om alle menselijk leven 20x te vernietigen“.“ (Geen wonder dan ook dat in 1957 agtien Duitse atoomgeleerdes besluit het om geensins „deel te nemen aan de vervaardiging, het beproeven of het gebruik van atoomwapens op welke manier dan ook“).“ Daarby is daar tans geen enkele doeltreffende weerstand teen die moderne atoomdraende projektele nie, sodat die V.S.A. en U.S.S.R., ja die hele wêreld, geheel en al weerloos ten opsigte van mekaar te staan gekom het. Hoe meer lande atoombomme ontwikkel, hoe hagliker sal die situasie word.

Prof. Gollwitzer het deeglik aangetoon in watter opsigte die kernwapens die oorlog wesenlik verander het, nl.:

i. Daar is geen diskriminasie tussen oorlogvoerende en neutrale lande nie, omdat kernbomme vernietiging aanrig oor 'n groot gebied en na 'n lang tyd.

ii. Daar is geen diskriminasie tussen leër en burgers nie. 'n Hele land word opgeroep tot soldaat-wees.

iii. Daar is geen diskriminasie tussen die teenwoordige en die toekomstige geslag nie. Radio-aktiewe deeltjies word opgesuig tot in die hoë luglae om lank daarna neer te stuif met as nagevolg onnoemlik veel ellende aan mens en dier.

iv. Daar is geen oorwinnaars nie. In 'n kernoorlog is die verloorde die oorwinnaar en die oorwinnaar die verloorde, omdat nie een van die twee na die oorlog nog sal bestaan nie. 'n Verdedigingsoorlog is hiermee onmoontlik.

v. Die hele aarde, om nie te sê: universum, word in sy wese aangetas. Wat sal gebeur as die bomme kon veroorsaak dat die aarde sy baan moet verlaat?"

Sommige is van mening dat die kernwapens die oorlog(-svoering) nie wesenlik verander het nie," maar m.i. gee Gollwitzer die sinvolste antwoord op hierdie vraag as hy beweer: „Es scheint doch so, das mit den neuen Kriegsmitteln nur unübsehbar die wahre Natur des Krieges an den Tag gekommen ist, die früher latent, gezähmt und beschränkt doch immer schon Wirklichkeit gewesen ist"."

Dit is te betwyfel of Augustinus en Aquinas hulle ooit agter 'n kernoorlog as regvérdige oorlog sou geskaar het — by wyse van 'n anachronisme.

3.3 *Recta intentio*

Dit is moeilik om in te sien hoedat dit enigsins moontlik kan wees om met die gebruik van atoomwapens vrede te verseker, kwaad-doeners te straf en die goeties te help — in terme van Aquinas. Dit sou hoogstens in 'n konvensionele oorlog moontlik kon wees, hoewel die grens tussen 'n konvensionele (klassieke) oorlog en 'n atoomoorlog tans uiters vaag is: die grootste konvensionele wapens is reeds groter as die kleinste atoomwapens.

Daarom is dit 'n dringende vraag of die atoomwapens as middel nog wel met 'n goeie intensie gebruik kan word. Tereg wys Kuypers daarop dat ons nie net 'n oog moet hê vir die oorsaak-gevolg-relasie (*kousale relasie*) nie maar ook vir die middel-doel-relasie (*finale relasie*). By laasgenoemde kan daar 'n *blikversmalling* intree (ongekontroleerde newe-effekte) asook 'n *blikverkorting* (wat ágter die eintlike doel lê).⁹⁹

Met watter doel voor oë sou 'n atoomoorlog aangedurf word? Hier gaan die weë van die militariste en pasifiste radikaal uiteen!

Prof. Van Niftrik sien ons voor die keuse gestel: òf ('n moontlike) wêreldoorlog, òf kommunistiese besetting. En dan kies hy vir die eerste. „Wij kiezen tussen twee kwade kansen de door ons inzicht beste". Die Weste verdedig „zedelijke en godsdienstige waarden". Terloops moet vermeld word dat meeste militariste (d.w.s. hulle wat 'n oorlog, hetsy klassieke of atoomoorlog, as middel aanvaar)

nie so ver gaan as Van Niftrik nie. Die meeste aanvaar wel 'n konvensionele oorlog maar nie 'n atoomoorlog nie (vgl. punt 3.2), terwyl sommige wel atoomwapens as afskrikmiddel, as faktor tot magsewewig (magsoorwig?) aanvaar. Dit roep 'n nuwe problematiek na vore: kan 'n middel tegelyk onmisbaar én onbruikbaar wees? Hierdie *deterrent-teorie* gaan egter mank aan talle besware, waaroor straks meer.

Die pasifistiese antwoord op die bogestelde vraag is die volgende — en ons laat 'n paar aan die woord:

Prof. Rasker meen dat „wanneer in een komende grote oorlog tussen Oost en West de nu gereedliggende wapenen gebruikt zouden worden, zou er van die goederen die men wil verdedigen, niets overblijven. De offers van alle vroegere oorlogen zouden dan eerst recht tevergeefs gebracht zijn”.²² Hy verwys na die woorde van G. Anders dat die atoomwapen géén middel is nie. „Want een middel ondersteelt dat men er een doel mee kan bereiken. Het doel dat men met deze wapenen wil bereiken, zou door het gebruik van dit middel echter niet bereikt, maar alleen maar vernietigd kunnen worden”.²³ En dan vervolg hy: „Wanneer men zulk een oorlog zou hebben gevoerd *om den gerechtigheid wil*, zou het klassieke „fiat iustitia pereat mundus” (laat de gerechtigheid haar loop hebben, ook al moet de wereld eraan te gronde gaan) verschrikkelijke waarheid geworden zijn, en de mensheid en menselijkheid, om wier voortbestaan het te doen was, zouden aan de Moloch van een gerechtigheidsideologie geofferd zijn.

„Wanneer men zulk een oorlog zou hebben gevoerd *om der vrijheid wil*, geldt de waarschuwing van Aldous Huxley („Ape and Essence”), dat de overlevende zulk een gedesorganiseerde, gedemoraliseerde en gedegenereerde bende zouden zijn, dat zij alleen door een strenge dictatuur nog in toom gehouden zouden kunnen worden. „Wanneer men hem zou hebben gevoerd *om de wille van de cultuur*, geldt de waarschuwing van Albert Einstein: als de derde wereldoorlog met atoombomme gevoerd wordt, zal de daarop volgende weer met knotsen worden gevoerd.

„En wanneer men hem zou hebben gevoerd *om de religie*, zou de godslasterlijkheid daarvan zo groot zijn, dat het ergste heidenendom te verkieszen ware boven de dwaling van deze verdoolde christenheid, en de overlevende zouden lange, lange tijd nodig hebben, eer zij de naam van Jezus Christus, de Verzoener, weer zouden durven aanroepen, indien dit al ooit zou gebeuren”.²⁴

Diekerhof raak humoristies-spottend as hy aanvoer dat die militariste hoop dat God 'n kernoorlog sal verhoed. „Waarom Hij dat nou weer moet doen, terwyl het doel toch goed (bewaring van die vrye wêreld teen 'n kommunistiese diktatuur — my invoeging, J.H.v.W.) en de middelen geheiligd zijn, is mij niet duidelik, maar misschien is dat dan weer een andere god dan de god van wie die overheid de zwaarmacht gekregen heeft om „toornige wreekster” te kunnen zijn. Het kan ook dezelfde god zijn, want goden kunnen je van alles toedichten, daar maakt hij ze tenslotte voor”.²⁵ Geheel in lyn hiermee vervolg Gollwitzer dat „auch die Angst vor dem

Bolshevismus wird uns nicht dazu treiben dürfen, zu Mitteln zu greifen, die uns innerlich und äusserlich mehr verdirben, als alle Diktatur es tun könnte. Sie sind Mittel einer verzweifelten praktischen Gottlosigkeit".⁸ Hy verwys ook na die woorde van Wright Mills dat die gewigtigste erkenning vir die westerse politiek tans daarin bestaan om nie die Russe as ons vyand te sien nie maar die oorlog."

Dit kan nie ontken word nie dat hierdie pasifistiese uitsprake soms 'n sekere eensydigheid en ook wel oordreuenheid openbaar, miskien juis op grond van hulle sterk appèlatiewe karakter. Tog is dit nie sinvol — en wetenskaplik — om hierdie argumente met groot slagkrete soos „utopies“, „absolutisties“, „perfeksionisties“, „kettters“, „moralisties“, soos Niebuhr doen,⁹ onder die tafel in te werk nie. Veral nie in 'n atoomeu nie.

Prof. Troost oordeel dan ook genuanseerder. Ook hy is van mening dat „een volledige atomaire oorlog niet meer kan dienen om die rechten te verdedigen. Het moderne atoomzwaard vernietigt wat men (in het gunstigste geval) bedoelde te verdedigen“. „In het licht van de totale vernietiging verbleekt de waarde van elk fragmentarisch „stuk aardse gerechtigheid“ en evenzeer de waarde van welke speciale cultuurverworvenheid ook. Elke verdediging van een of ander recht (van hoe groot levensbelang het ook zij voor de betrokkenen) en elke verdediging van welke cultuurwaarden ook, of van welk echt christelijk belang bij opvoedingsvrijheid, kerkelijke en christelijke aktiviteiten er ook mag zijn, verliest in deze situatie haar zin als *verdedigen* en gaat over in totale *zelfofferande*. Geen van al deze rechten, waarden of belangen weegt *in zich zelf* op tegen het verlies van de gezamentlijke existentie“. En dan is sy konklusie — tereg — „men kan de gerechtigheid niet handhaven door haar te vernietigen“.“ Tog konkludeer hy nie hieruit dat dáárom 'n atoomoorlog onlogies en oneties en onchristelik sou wees nie, maar aanvaar hy dat 'n owerheid tog 'n totale oorlog kan aanvaar, maar slegs dán wanneer God dit eventueel sou eis.¹⁰ Ook Augustinus en Aquinas het 'n oorlog aanvaar „as God dit sou eis“ (ook die pasifis Stratmann). Maar die vraag is egter: Hoe kom ek te wete wanneer God dit vandag sou eis? Vir 'n Christelike owerheid sou dit miskien nog moontlik wees, maar vir 'n kommunistiese? En vind ons die eise, die wil van God, buite *Jesus Christus* om? (Vgl. Joh. 5 : 46, 20 : 31). Mag die mens self die oordeelsdag oor hom aanroep, of is dit sy taak om die aarde te onderwerp en te beheers? (Gen. 1 : 28). Sal God 'n oorlog eis waarin die volk van God, die kerk, téén mekaar te staan kom, in plaas van by mekaar?

3.4 *Debitus modus*

Sedert Aquinas hom in sy siening van die *jus in bello* veral met „hinderlae“ besig gehou het, het daar ondertussen kernwapens op die toneel verskyn, en die vraag ontstaan of daar tans nog sprake kan wees van 'n korrekte manier van optrede in 'n byna volkome gemeganiseerde oorlog wat nie meer op die voorste front uitgeveg

word nie maar vanaf die tuisfront. Geen wonder dan ook dat daar van alle kante op die absurditeit van die atoomwapens as middels tot bedreiging en oorlogsvoering gewys word. „A defence which itself produces more destruction than protection is absurd”¹¹ — en tog het die groot oorgang vir Stratmann pas plaasgevind met die koms van die *waterstofbom*!”

En so sit ons vasgevang in die tot byna histerie-voerende dilemma: „Zonder atoomwapens is er de zekere nederlaag, met atoomwapens is er de zekere vernietiging”.¹²

Gevolgtik word die riskante waagstuk onderneem om atoomwapens te besit, as afskrikmiddel, as magsewewigsfaktor, sonder die bedoeling om dit te gebruik. Hulle is dus ewe onmisbaar as onbruikbaar (Troost). Die probleem is trouens nie alleen maar dat ons hierdie vreeslike wapens moet besit om nooit te gebruik nie, maar dat ons sal moet leer om „met die bom te lewe” (Von Weizsäcker), in dié sin dat die kennis om die bom te maak nooit meer vernietig kan word nie. „De menselijke kennis heeft dit mogelijk gemaakt en de menselijke kennis is niet meer ongedaan te maken . . . Tot het einde der tijden kan de atoombom ieder ogenblik opduiken. Dat is het probleem”.¹³

Tereg skryf Troost dat „ALS die militaire situasie gekenmerk is door deze dubbelzinnigheid: onze kernbewapening is onmisbaar én tog onbruikbaar, dan dansen we inderdaad langs de rand van de afgrond”. „Onze laatste verantwoording is dan, dat we deze *zeer riskante* bewapening moeten aanhouden om het *nog grotere* risico van de oorlog te verminderen. We hebben dan gekozen, niet tussen goed en kwaad, maar tussen twee kwaden (bewapening of oorlog)”. Hy vervolg verder met die verwysing daarna dat die „hele *afschrikwekkende* en daardoor nu nog *zegenrijke werking* van de atoombewapening met *één slag verdwijnt* als men NIET van plan is op het kritieke moment de dreiging om te zetten in daden. Dat zou de vijand immers spoedig weten en uitbuiten”. Daarom kies hy vóór die besit én gebruik van atoomwapens, desnoods, omdat dit soms „de *opdracht van God* aan de overheden (kan wees) met hun volken in gerechtigheid te leven”.¹⁴

Hierdie riskante situasie is naamlik die eerste probleem by die *deterrent-teorie*. „Wie besit zegt, zegt *eventueel* gebruik”.¹⁵ Vandaar die dilemma: „De dreiging moet worden afgewend door die te verhogen”.¹⁶ J. B. Wiesner, wetenskaplike adviseur van pres. Kennedy, se bevinding was: Hoe groter die militêre mag, hoe kleiner die nasionale veiligheid.¹⁷ Geen wonder dat prof. Röling konkludeer: „Er is geen veiligheid achter waterstofbommen en raketten”.¹⁸

Verdere gevare verbonde aan die magsewewig is o.a. dat die *onbedoelde oorlog* enige moment kan uitbreek. Die oorlogsfrekwensie word voortdurend verhoog,¹⁹ en die gevolge daarvan was nog altyd oorlog.²⁰ „De angst kleurt de waarneming en de gekleurde waarneming bevestigt de angst”.²¹ Die wapenhandel word hewig bevorder en ’n eie, selfstandige en uiters gevaarlike wapenindustrie ontstaan. „De wapens zijn een geheel eigen gevaar geworden, op de basis van de bestaande angst-politiek”.²² En by dit alles het ons in ons gedagtes

ons teenstanders al duisend maal atomisties-tegnies in ons voorbereiding gedood, vóórdat ons op die knoppies gaan druk.¹⁰⁸

Röling vestig die aandag daarop dat die Verenigde Nasies met 'n verouderde Handves opereer, opgestel op 26 Junie 1945, dus vóórdat die eerste atoombom geval het. Die Handves was „verouderd vóór het in werking trad”, en 'n duidelike bewys van die gedateerdheid van die Handves is die ontbreking daarin van ontwapening as middel om vrede te bevorder.¹⁰⁹ Nogtans het die Algemene Vergadering van die V.N. op 24 Nov. 1961 besluit „dat het gebruik van een atoomwapen een schending van het Handvest en van het volkenrecht is, indruist tegen de wetten der menselijkheid en een misdrijf is tegen de menselijkheid en de beschaving”. Volgens ons hierby aangehaalde bron sou o.a. Suid-Afrika, Nederland en die V.S.A. daartéén gestem het — terwyl verder opgemerk word dat die Algemene Vergadering „geen wetgevende macht heeft, dus niet kan bevelen, maar slechts aanbevelen”.¹⁰⁸

4. Nuwe aspekte

Heel kursories word voorts 'n paar nuwe (regverdigings-)motiewe genoem wat van ná Augustiniaanse en Aquiniaanse oorsprong is, en wat in elk geval in die huidige problematiek 'n beslissende rol (begin) speel.¹⁰⁷

4.1 *Ultima ratio*

In die tradisionele bellum-justum-teorie is die oorlog geheel en al nié, of te mfn, gesien as 'n allerlaaste middel nadat langdurige onderhandelinge vooraf onderneem is.¹⁰⁹ Pas die moderne totale oorlog het die mens daartoe gedwing om 'n allesvernietigende oorlog as laaste uitweg huiwerend te oorweeg — of is dit 'n weg af?

4.2 *Simplisme*

Veral Aquinas het uitsluitlik gehandel oor die *bellum offensivum*, wat hy dan voorwaardelik regverdig het. Tans word meer aandag gegee aan 'n oorlog as primêr 'n *verdedigingsoorlog*. Die Handves van die V.V.O. (art. 2 sub 4) verbied elke oorlog, behalwe die oorlog in verdediging teen 'n gewapende aanval.¹⁰⁹

Reeds in die verlede was dit al uiters moeilik om hier goed en reg te onderskei. „Elk geslaagd defensief word offensief”.¹⁰⁹ „Defence and aggression can look much the same, particularly to-day...”.¹⁰⁹ Tereg beweert prof. Diepenhorst dan ook dat „bij de verdedigingsoorlog is terstond een hachelijke ding, dat hij van een aanvalsoorlog bijna niet te onderscheiden valt en dat het zelfs geen verwondering behoeft te baren wanneer de ogenschijnlijke aanvaller de wezenlijke verdediger is”.¹⁰⁹ Dink maar net aan die gekompliseerde situasie tydens die Junie-oorlog 1967 tussen Israel en die Arabiese lande toe oor en weer beskuldiging van aanval geslinger is. Nietemin moet ons m.i., hoe moeilik ook al — miskien mede as gevolg van 'n gesaghebbende regspraak as derde faktor —, tog die wesenlike verskil

tussen 'n verdedigingsoorlog en 'n aanvalsoorlog handhaaf, want alleen só kan imperialisme doeltreffend bestry word.

Maar dit is vir elkeen duidelik dat hierdie onderskeiding in 'n atoomewer nouliks relevant is. Die moderne atoomwapens het ook hierdie grens uiters vloeibaar gemaak.

4.3 Proporsionalisme

Terwyl daar in die bekende vier voorwaardes van die bellum justum geen aandag gegee is daaraan dat daar 'n redelike verhouding moet bestaan tussen offer en doel, terwyl voor- en nadeel nooit teen mekaar opgeweeg is nie, word daar tans veel meer aandag hieraan bestee. Is die adagium „fiat iustitia pereat mundus” eties verantwoord? Watter sin het dit om dit op te neem vir vryheid en geregtigheid en demokrasie, vir volk en vaderland, as daar ná 'n (atoom)oorlog geen mens meer oorbly om te geniet van die vryheid en geregtigheid en demokrasie, as daar geen volk en vaderland meer oor is, hoogstens 'n paar misvormde insekte in 'n groot leë woestyn?

De Gaay Fortman is van mening dat ook die *leër* slegs dán gebruik mag word „als dat gebruik concreet effect kan hebben... Er bestaat een eigen militaire ethiek... Het lijkt mij eveneens immoreel het leger te gebruiken voor een politieke of militair doel, dat onbereikbaar is”.¹³ (Vgl. Luk. 14 : 31).

Röling konkludeer: „Nu men elkaar enige malen totaal kan verdelgen is de totale oorlog zinloos geworden, geen redelijk middel meer, maar slechts wanhoopsdaad of fataal ongeluk”.¹⁴

4.4 Kataklysme

Die risiko van die kataklysme (onbedoelde) oorlog word nie genoegsaam verdiskonteer nie. Tereg is beweer dat met die koms van die kernwapens 'n drumpel oorskry is en „komt er in de oorlogsvoering een nieuw irrationeel element. Men kan ook zeggen dat het kernwapen zijn eigen rationaliteit heeft”.¹⁵ Dit is veral die bekende polemoloog, Röling, wat onophoudelik in sy geskrifte op hiërdie aspek van die oorlogsvraagstuk wys. Die troos, sê hy, dat geen regering meer tot oorlog sal oorgaan om die desastreuse werking van die wapens, gaan nie op nie. „De gewilde, doelbewuste oorlog vormt niet het enige gevaar, maar ook de niet-gewilde, onbedoelde oorlog”.¹⁶ Hiermee is die atoomfisikus en wysgeer, prof. Von Weizsäcker, dit volkome eens. „De grote bommen”, voer hy aan, „beantwoorden aan hun doel, vrede en vrijheid te beschermen, pas als ze nooit vallen. Ze beantwoorden ook niet aan hun doel als iedereen weet dat ze nooit zullen vallen. Juist daarom bestaat het gevaar dat zij op zekere dag echt zullen vallen”.¹⁷

Die spanning ontwikkel tot byna breekpunt as ons verder moet verneem dat ondersoekinge uitgewys het dat „militaire paraatheid niet samengaat met vermindering van de oorlogsfrequentie”.¹⁸

4.5 Mondialisme

Tans word daar vir die eerste keer dringend aandag gegee aan die mondiale en internasionale aspekte wat 'n oorlog oproep. Het die vroeëre besinning veral gesentraliseer rondom die nasionale of kontinentale aspekte — „de prijs van nationale soevereiniteit is zo nu en dan oorlog”,¹⁹ — tans word veel meer gesien dat die oorlogsvraag 'n wêreldvraag is en dus in wêreldverband besien moet word. Dit kan ook nie anders nie in 'n steeds kleiner wordende wêreld.

Die vraag is tans op watter wyse nasionalisme en mondialisme op sinvolle wyse verbind kan word sonder dat die een in die ander verdwyn.

5. Konklusie

Sonder oordrywing kan met reg gesê word dat ons òf by die einde van die totale oorlog òf by die einde van die wêreld aangekom het. Tereg skryf Jaspers dat „wir leben die Übergangszeit zwischen der bisherigen Geschichte, die eine Geschichte der Kriege war und einer Zukunft, die entweder das totale Ende oder einen Weltfriedenszustand bringen wird”.²⁰ Omdat die mens egter geen reg daartoe het om die oordeelsdag oor homself op te roep nie, moet ons met alle krag ter beskikking ons inset vir die vrede staak. As daar ooit 'n tyd was dat die kerk sy vrede staak konkreet moet realiseer, dan wel nou. In hierdie verband sal ons ons moet distansieer van die valse dilemma dat, enersyds, die mense tog nie die ware vrede op aarde kan bewerk nie en daarom niks daaraan hoef te doen nie: God garandeer dit in elk geval (fatalisme), en, andersyds, dat die mens dit tóg kan regkry sonder God (humanisme). God neem die mens aktief en eksistensiële op in sy vredesprogram op weg na die Messiaanse heilryk, na die voltooid koninkryk van God, na die nuwe aarde. Dit roep die vraag na vore van die verband tussen „hierdie aarde” en die „nuwe aarde”, 'n verband wat in elk geval sodanig sal wees dat die nasies van hiërdie aarde hulle skatte die nuwe Jerusalem van die nuwe aarde sal kan binnedra (Openb. 21 : 24, 26). Alleen só ontkom ons enersyds aan 'n humanistiese-ewolusionistiese en andersyds aan 'n destruksionistiese-dualistiese eskatologie. Hier is m.i. die ontmoetingspunt van kulturologie en eskatologie.

Geen vernieling van God se aarde, wel vernúwing!

J. H. van Wyk.

Amsterdam, Mei 1969.

VERWYSINGE

- 1 H. Bavinck: „Het Problem van de Oorlog” (1914), opgeneem in „Christendom en Oorlog. Gereformeerde stemmen over het oorlogsvraagstuk”, J. H. Kok N.V. Kampen, 1966, p. 22. (Voortaan: „Christendom”).
- 2 J. Verkuyl in „Meegenomen voor de Vrede. Nadere verantwoording van het gereformeerde vredesberaad”, J. H. Kok N.V. Kampen, 1969, p. 65. (Voortaan: „Meegenomen”). Vgl. ook G. Brillenburg Wurth: Rondom het

- Probleem van de Atoomoorlog" in „Anti-Revolutionaire Staatskunde”, jg. 29, nr. 9, Sept. 1959, p. 244; ook: H. J. Heering: „Ethiek der Voorlopiegheid”, G. F. Callenbach N.V. Nijkerk, 1969, p. 116.
- 3 Kr. Strijd: „52 Vragen over oorlog en vrede”, W. ten Have N.V. Amsterdam, 1965, p. 17. (Voortaan: „52”).
 - 4 J. de Graaf in: „Oorlog en Vrede”, Dekker en Van de Vegt N.V. Utrecht/Nijmegen, 1960, p. 56.
 - 5 C. L. Patijn in: „Oorlog en Vrede”, a.w., p. 72.
 - 6 Karl Barth: „Kirklike Dogmatik” III 4, Evangelischer Verlag A. G. Zolikon Zürich, 1951, p. 533. „Je kunt geen totaal pacifisme uit de Bijbel halen”, in: „De oude Barth”, Dr. A. Dekker en Drs. G. Puchinger, J. H. Kok N.V. Kampen, 1969, p. 133.
 - 7 Vgl. veral C. J. Cadoux: „The early Christian Attitude to War”, Headly, 1919; Adolf von Harnack: „Militia Christi”, Darmstadt, 1963; John Ferguson: „The Enthronement of Love”, F.O.R., 1950; J. M. Hornus: „Evangile et Labarum”, Genève, 1960; K. H. E. de Jong: „Dienstweigerig bij de oude Christenen”, Leiden, 1905. Verder, korter artikels en hoofstukke: G. J. Heering: „De Zondeval van het Christendom”, Erven J. Bijleveld, Utrecht, 1953 (4), p. 32—49 (Voortaan: „Zondeval”); Joan D. Tooke: „The Just War in Aquinas and Grotius”, London S.P.C.K., 1965, p. 1—20 (Voortaan: „The Just War”); J. van den Berg in: „Christendom”, a.w., p. 67—94; I. A. Diepenhorst: „In de Schaduw deur Vernietiging. Het probleem van de moderne oorlog”, N.V. Gebr. Zomer en Keuning Uitg. Wageningen, 1962, p. 82—91 (Voortaan: „Schaduw”); R. H. Bainton, „The Early Church and War” in „The Harvard Theological Review” XXXIX, 1946, p. 189—212. Vgl. ook Helmut Gollwitzer: „Krieg und Christentum” in: „Die Religion in Geschichte und Gegenwart”, IV, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1960, p. 66—74, en Heinz-Horst Schrey in „Evangelisches Soziallexikon”, Kreuz-Verlag, Stuttgart, 1958, p. 366—378.
 - 8 Tereg J. van den Berg in: „Christendom”, a.w., p. 81.
 - 9 Tooke: „Just War”, a.w., p. 1—2.
 - 10 G. J. Heering: „Zondeval”, a.w., p. 41 e.v.
 - 11 Tooke: a.w., p. 8, met verwysing na „Codex Theodosianus” XVI, X, 21: „De qui arma projiciunt in pace, placuit abstineri eas a communione”.
 - 12 Van den Berg in: „Christendom”, a.w., p. 88.
 - 13 Idem, p. 89.
 - 14 Tooke: a.w., p. 12.
 - 15 Tooke: a.w., p. 11, met verwysing na De Solages: „La Theologie da le Guerre Juste”, Desclée de Brouwer, 1946, wat spreek van twee voorwaardes, en Robert Regout „La Doctrine de la Guerre Juste”, Paris, 1934, wat spreek van drie.
 - 16 Tooke: a.w., p. 12.
 - 17 A. Augustinus: „Contra Faustum”, XXII, 74.
 - 18 Vgl. Tooke: a.w., pp. 29, 61 en veral 170.
 - 19 Vgl. Tooke: a.w., p. 22.
 - 20 Idem, p. 27.
 - 21 Idem, p. 22, met verwysing na Augustinus: „Questiones in Heptateuchun”, Q.X.
 - 22 Tooke: a.w., p. 23.
 - 23 Thomas Aquinas: „Summa Theologica” I, II, 20, 2.
 - 24 Tooke: a.w., p. 23.
 - 25 Idem, pp. 27, 170.
 - 26 Idem, pp. 27, 149, 179.
 - 27 Idem, p. 27.
 - 28 Idem, p. 126 (vgl. p. 54—55).
 - 29 Idem, p. 288, n. 8. Steck wys daarop „dass in der Entfaltung der Lehre vom gerechten Krieg weit mehr das vorchristliche Naturrecht als biblische Traditionen bestimmend sind...”, Karl Gerhard Steck: „Justum bellum heute?” in „Evangelische Theologie”, jg. 18, 1958, p. 523.
 - 30 Regout: a.w., p. 126; by Tooke: a.w., p. 183.
 - 31 W. V. O’Brien in „Vrede en Rechtvaardigheit. Eenheid of Dilemma?”, J. J. Romen en Zonen Uitg. Roermond, 1968, p. 30.
 - 32 Tooke: a.w., p. 183, met literatuurverwysinge. Vgl. Francis M. Stratmann

- O.P.: „War and Christianity Today” Aquin Press, London, 1956 (Vert. John Doebele), p. 15.
- 33 Tooke: a.w., pp. 195—196.
- 34 Idem, p. 219.
- 35 Idem, p. 178; vgl. p. 22.
- 36 Grotius: „De Jure Belli et Pacis”, Bk. II, hfst. XXIV; by Tooke: a.w., p. 204.
- 37 C. van der Woude in: „Christendom”, a.w., p. 95—117. Vir Luther vgl. veral Julius Richter: „Luthers Gedanken über „gerechten Krieg”” in: „Evangelische Theologie”, jg. 20, 1960, p. 125—142.
- 38 Diepenhorst: „Schaduw”, p. 86; vgl. N.G.B. art. 36.
- 39 B. V. A. Röling: „Inleiding tot de Wetenschap van Oorlog en Vrede”, Van Gorcum & Comp., Assen, 1968, p. 172—173. Röling, wat as regter al die na-oorlogse dokumente onder oë gehad het, meen dat die atoombomme nie soseer gebruik is om die oorlog met Japan te beëindig nie, „maar met het oog op de Sovjet Unie, als een soort aanschouwelijk onderwijs aan de Russen, met 100,000 Japanners als leermiddel”. Truman wou naamlik ’n vat op Stalin kry met die oog op vredesvoorwaardes — die Russe had toe nog nie atoomwapens nie. (Voortaan: „Inleiding”).
- 40 Die gebied by Helmut Gollwitzer: „Die Christen und die Atomwaffen”, Chr. Kaiser Verlag München, 1957 (5), p. 7 (Voortaan: „Atomwaffen”). Hy skryf: „Es verdient, als Dokument christlicher Gotteslästerung... in die Kirchengeschichte einzugehen”.
- 41 Röling: „Inleiding”, a.w., p. 166, n. 2. Ook Diepenhorst meen dat die twee atoombomme oorbodig was „en geen ernstiger fout werd ooit in de profane geschiedenis begaan, dan toen het ‚christelijk Amerika’ deze bommen in een gewonne positie als oorlogsmiddel benutte”, „Kerk en Communisme in Rusland, 1949, p. 356. Vandaar o.a. die oneindig vrees by die Russe vir die Weste, want lg. was immers bereid om kernbomme te gebruik toe dit nog nie naasteby ’n krisissituasie was nie...
- 42 Diepenhorst: a.w., p. 26.
- 43 „Pacem in Terris”, N.V. Gooi & Sticht, Hilversum, 1964 (Vertaling Mulders en Kahmann), par. 127 („Quare aetate hac nostra, quae vi atomica gloriatur, alienum est a ratione, bellum iam aptum esse ad violata iura sarcienda”).
- 44 G. Th. Rothuizen in „Christendom”, a.w., p. 221.
- 45 „Het Vraagstuk van de Kernwapenen. Nadere beschouwingen over oorlog en vrede, van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk”, Boekencentrum N.V., ’s-Gravenhage, 1963 (4).
- 46 Bavinck in „Christendom”, a.w., p. 38.
- 47 C. J. Dippel: „In Godes Naam. Wat kan de Kerk voor de Vrede doen?”, Eltheto-Brosjüre Reeks, jg. 4, nr. 11, Des. 1962, p. 11. (Voortaan: „In Godes Naam”).
- 48 Vgl. Röling: „Inleiding”, a.w., p. 54; Strijd: a.w., p. 16; O’Brien in „Vrede en Rechtvaardigheid”, a.w., p. 29.
- 49 Röling: „Inleiding”, a.w., p. 22. Bioloë wys daarop dat in die diereryk soortgenote mekaar nooit uitroei nie!
- 50 Tooke: „Just War”, a.w., p. 176.
- 51 In „Christianity and Crisis”, Vol. XV, Nr. 10, 13 Junie 1955; by Tooke: a.w., p. 125—126.
- 52 Vgl. o.a. J. L. Koole in „Christendom”, a.w., p. 41—66. Veral: Gerhard von Rad: „Der heilige Krieg im alten Israel”, 1958 (2).
- 53 Vgl. Tooke: a.w., pp. 36, 46, 51, 171, 257; ook Heering: „Zondeval”, p. 11 in verband met die „ruwe opvatting van God”, maar op p. 35: die Kerk het Marcion „terecht” afgewys.
- 54 Ook A. Troost: „Laatste verantwoording van het „Jaatste risico”” in: „Sermo”, jg. 10, nr. 7, April 1963, p. 4. Hy vind die konklusie dat die swaard dús nie in die internasionale regsverkeer gebruik mag word nie, egter „rationalistiese casuïstiek” (contra H. M. Kuitert). Later — 1964 — oordeel hy genuanseerder, „Is kernbewapening verantwoord”, p. 3 (sien verwysing nr. 90).
- 55 C. F. von Weizsäcker in „Vrede” (Voordragte 13e Kirchentag E.K.D. 1967), Bosch en Keuning N.V. Baarn & In den Toorn Baarn (1967) (Vert. J. W. J. Megens), p. 92.

- 56 Tooke: a.w., p. 180.
- 57 Stratmann: a.w., p. 52; H. J. Diekerhof: „Een vuile Verrader. Krijgsmacht en kerk onderweg bekeken”, Ambo N.V. Utrecht — Bosch & Keuning N.V. Baarn, 1962 (6), p. 93; G. J. N. M. Ruygers in: „Kerk-Oorlog-Vrede”, „De kerk en het vraagstuk van oorlog en vrede in het nuclaire tijdperk”, J. J. Romen & Zonen Uitg., Roermond Maaseik 1965, p. 15; S. J. Popma: „Het Oorlogsvraagstuk. Toelichting op de uitspraken van de generale Synode van de Gereformeerde Kerken van Assen 1957/1958 en van de Gereformeerde Oecumenische Synode van Potchefstroom 1958, J. H. Kok N.V. Kampen 1965, p. 20.
- 58 Helmut Gollwitzer: „Atomwaffen”, a.w., p. 16.
- 59 Idem, p. 16.
- 60 B. V. A. Röling: „Over Oorlog en Vrede. Problemen van het Atoomtijdperk”, De Bezige Bij/Teleac, Amsterdam/Delft, 1967 (4), p. 203. (Voortaan: „Oorlog”).
- 61 Gollwitzer: „Atomwaffen”, a.w., p. 17—18.
- 62 Tooke: „Just War”, a.w., p. 173.
- 63 Regout: „La Doctrine”, a.w.; by Tooke, a.w., p. 146.
- 64 Vgl. Verkuyl in: „Verantwoorde Revolutie”. Over middelen en doeleinden in de strijd om transformatie van samenlevingen” (deur dr. J. Verkuyl en dr. H. G. Schulte Nordholt), J. H. Kok N.V. Kampen, 1968, p. 57: Suidwes-Afrika is „ten onrechte onderworpen aan de jurisdictie van Pretoria”.
- 65 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 195. Vgl. Popma in „Het Oorlogsvraagstuk”, a.w. in verband met „rechtvaardigheid” as 'n begrip wat „moeilijk te hanteren is”.
- 66 „Ethische Aspecten van het Kernwapen” (Publikasie nr. 33 van die Nederlands Gesprek Centrum), o.a. by J. H. Kok N.V. Kampen, 1968, p. 6. (Voortaan: „Ethische Aspecten”).
- 67 Dr. A. J. Rasker: „Politiek Ethos” (Ethische Verkenningen), G. F. Callenbach N.V. Nijkerk (1963), p. 14.
- 68 Mr. W. F. de Gaay Fortman in „Christendom”, a.w., p. 150 (vgl. p. 157—148). Vgl. verder prof. mr. B. V. A. Röling in: „Aspecten van de Koude Oorlog” (Polemologische Studiën), Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1964, p. 123—130; ook Tooke: „Just War”, a.w., p. 252—268, met besondere verwysing na Brunner, Tillich en Niebuhr. Vir 'n breedvoerige bespreking van „Geregtigheid” vgl. Helmut Thielicke: „Theologische Ethik” III, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1964, p. 297—506.
- 69 Tooke: a.w., p. 156.
- 70 Idem, p. 177; vgl. pp. 156, 178—179.
- 71 Augustinus: „De Civitate Dei”, XIX, 15.
- 72 Tooke: a.w., p. 176.
- 73 Tooke: a.w., 27.
- 73a „Die acht ik een aprioristisch—pessimistiese begrenzing van de „groeieende eenwording der wereld”, prof. J. A. M. Weterman in „Oorlog en Vrede”, a.w., p. 65, n. 8.
- 74 Dr. Alva Myrdal in „Vrede”, a.w., p. 13.
- 75 „Ethische Aspecten”, a.w., p. 5.
- 76 In C. F. von Weizsäcker: „Voorwaarden voor de Vrede” (e.a. opstelle), C. Haasbeek N.V. Alphen aan den Rijn, Lemniscaat Rotterdam, 1966 (Vert. Wyers, Den Besten, Mooijman), p. 164. (Voortaan: „Voorwaarden”). (Von Weizsäcker het op 'n gegewe moment in W.O. II geweier om vir Hitler atoombomme te maak).
- 77 Vgl. Gollwitzer: „Atomwaffen”, a.w., p. 22—27 en „Ethische Aspecten”, a.w., p. 4—5. Vir die uitwerking van kernwapens (kort samevattinge), vgl. „Ethische Aspecten”, a.w., p. 33—35; P. de Kam in: „Oorlog en Vrede”, a.w., p. 3—12; Diepenhorst: „Schaduw”, a.w., p. 28—39 (50); Alastair Buchan in „Kerk-Oorlog-Vrede”, a.w., p. 37—38. Veral U Thant se verslag van 1967. Prof. dr. H. J. Heering verwys na 'n uitspraak van Von Weizsäcker: „Wie deze oorlog zou overleven — en dat zouden er in Europa maar weinigen zijn — zou slechts betreuren, dat hij niet ook onder de doden was”: Prof. dr. H. J. Heering: „Kernvragen der Kernbewapening”, N.V. De Tijdstroom Lochem (1964), p. 10—11.
- 78 Popma in „Het Oorlogsvraagstuk”, a.w., p. 45 en Diepenhorst: „Schaduw”,

- a.w., p. 95—96.
- 79 Gollwitzer: „Atomwaffen”, a.w., p. 49; dieselfde gedagte by prof. J. A. M. Weterman in: „Oorlog en Vrede”, a.w., p. 61.
- 80 Prof. dr. G. Kuypers in: „De Oorlog in het Licht der Wetenschappen” (tweede serie) (Polemologische Studiën), Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1963, p. 110—111.
- 81 Prof. dr. G. C. van Niftrik: „Het Dilemma met betrekking tot de Kernwapenen” in: „Christelijk Historisch Tijdschrift”, jg. 8, nr. 1, Okt. 1962, p. 15. Eweneens ds. mr. C. Brouwer: „Vrede en Vrijheid” (Duel om het kernwapen), Uitg. Van Keulen N.V., Den Haag 1963, p. 68.
- 82 Rasker: „Politiek Ethos”, a.w., p. 55.
- 83 Idem, p. 56—57.
- 84 Idem, p. 57. Eweneens Strijd: „52”, a.w., p. 91; Dippel: „In Godes Naam”, a.w., p. 9 en H. J. Heering: „Kernvragen”, a.w., p. 10.
- 85 Diekerhof: „Een vuile Verrader”, a.w., p. 95 (vgl. p. 63).
- 86 Helmut Gollwitzer: „Forderungen der Freiheit (Aufsätze und Reden zur politischen Ethik)”, Chr. Kaiser Verlag, München 1964, p. 299. (Voortaan: „Forderungen”).
- 87 Idem, p. 335.
- 88 R. Niebuhr: „Why the Church is not pacifist” in: „Christianity and power politics” 1946, en ook G. H. C. Meegregor: „The relevance of the impossible. A reply to Reinold Niebuhr”, 1941; van Ig. ook: „The New Testament Basis of Passivism”, 1958.
- 89 A. Troost: „De Hoogste Inzet” in: „Sermo”, jg. 10, nr. 4, Jan. 1963, p. 2. Verkuyl noem die gebruik van atoomwapens „zondig”, „door en door duivels”, „helletuig”, terwyl die ontwikkeling daarvan „duivel-dienst”, „afgondendienst” is: in: „Meegenamen”, a.w., p. 23. Ook Brillenburg Wurth distansieer hom van die atoomwapens, vgl. „Meegenomen”, a.w. p. 22.
- 90 Troost: idem, p. 2; vgl. ook sy „Is kernbewapening verantwoord?” in: „Mededelingen van de Vereniging voor Calvinistiese Wijsbegeerte”, Julie 1964 s. jg. & nr.). p. 3. H. M. Kuiters verwyt Troost van „logisisme”: „Een nieuw soort martelaren”, in: „Sermo”, jr. 10, nr. 6, Maart 1963, p. 6—7 („Een matelaar die gedood word omdat hij anderen doodt, is vergeleken bij de bijbel en de kerkgeschiedenis een nieuwe soort”). Kuitert meen dan ook dat elke owerheid wat kernwapens as swaard dra (Rom. 13) „dat juist wel tevergeefs draagt”, „Sociale Ethiek en Geloof in Jezus Christus”, J. H. Kok Kampen, 1967, p. 15. En: „Misschien komt er nog een tijd dat we elkaar met zekerheid erbij kunnen zeggen: ook het christen-zijn en oorlogvoeren sluiten elkaar uit (zoals we eenmaal ontdekt hebben dat christen-zijn en slavenhandel elkaar wel moest uitsluiten”, „De Realiteit van het Geloof. Over de anti-metaphysische tendens in de hedendaagse theologie”, J. H. Kok N.V. Kampen, 1966, p. 222.
- 91 Stratmann: a.w., p. 15. Emil Brunner het al in 1932 beweer dat die oorlog a.g.v. die middele nie meer 'n politieke middel kan wees nie, „Das Gebot und die Ordnungen”, Zwingli-Verlag Zürich, 1939 (4), pp. 455—461, 663 e.v.
- 92 Idem, p. 36.
- 93 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 37. Helmut Thielicke: „Diese Veränderung in der Qualität und nicht nur in der Quantität des Krieges kann nur bedeuten, dass es keine nuklearen Kriege geben darf und dass es folglich auch keine Diskussion über das Recht eines bellum justum geben kann. Denn der Begriff des justum bellum der in den Regel identisch ist mit dem des Verteidigungskrieges, ist nur so lange sinnhaft, wie Verteidigung möglich ist und also Chancen des Überlebens bestehen”. Tog wil Thielicke kernwapens „gebruik”: „So gewiss die Akumulation von Macht an einer Stelle gefährlich ist, bedeutet die Teilung in der Welt vorhandenen nuklearen Gewalt eine gewisse Neutralisierung und eine gewisse Garantie, äusseren Frieden zu erhalten” („Der Christ und die Verhütung des Krieges im Atomzeitalter”, in „Zeitschrift für evangelische Ethik”, jg. 1, 1957, pp. 1 en 3). Vgl. breedvoerig sy „Theologische Ethik II, 2. Ethik des Politischen”, 1958, veral p. 514—668.
- 94 Dr. C. L. Patijn in: „Oorlog en Vrede”, a.w., p. 70. Vgl. Röling in idem, p. 123.
- 95 Troost, idem verwysing 90, „Kernbewapening”, p. 3. Vgl. Von Weizsäcker,

„Voorwaarden”, a.w., p. 46: „Een dreigement dat alleen waargemaakt kan worden ten koste van de eigen ondergang, is helemaal geen dreigement. Wanneer iedereen weet dat de bommen niet zullen vallen, dan kunnen ze er net zo goed niet zijn. Het gevaar voor ons allemaal zit hem daarin dat de bezitters van de bommen, als ze ermee willen kunnen dreigen, bereid moeten zijn om ze werkelijk te gebruiken”.

- 96 Rothuizen in „Christendom”, a.w., p. 221.
97 „Ethische Aspecten”, a.w., p. 18.
98 By N. A. Schuman in: „Meegenomen”, a.w., p. 86.
99 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 32.
100 Röling: „Inleiding”, a.w., p. 17.
101 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 17 en Dippel: „In Godes Naam”, a.w., p. 9.
102 Prof. dr. H. M. M. Fortmann in „Oorlog en Vrede”, a.w., p. 161.
103 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 62.
104 Dippel: „In Godes Naam”, a.w., p. 8.
105 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 178—179.
106 „Ethische Aspecten”, a.w., p. 11—12.
107 Vgl. verwysing nr. 48.
108 Tooke: a.w., p. 183.
109 Röling: „Inleiding”, a.w., p. 55 en „Oorlog”, a.w., p. 202 e.v. Vgl. ook Tooke: a.w., p. 233, met verwysing na art. 51 van die Handves.
110 Diekerhof: a.w., p. 41.
111 Tooke: a.w., p. 186.
112 Diepenhorst: a.w., p. 106; vgl. Tooke: a.w., p. 186.
113 In „Christendom”, a.w., p. 200.
114 In „Aspecten van de Koude Oorlog”, a.w., p. 102. Vgl. Diepenhorst, a.w., p. 70. Gollwitzer voer aan dat die middele (kernwapens) vir 'n oorlog, 'n oorlog self as middel tot (politieke/juridiese) doel onmoontlik maak, „Forderungen”, a.w., pp. 305—306, 331.
115 „Ethische Aspecten”, a.w., p. 15.
116 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 149.
117 „Voorwaarden”, a.w., p. 45.
118 Röling: „Inleiding”, a.w., p. 17.
119 Röling: „Oorlog”, a.w., p. 57.
120 Karl Jaspers: „Die Atombombe und die Zukunft des Menschen (Politisches Bewusstsein in unserer Zeit)”, R. Piper & Co. Verlag, München 1962, p.95.